

Roman Sukač

K TAKZVANÉMU KRÁCENÍ VOKÁLŮ V ČEŠTINĚ

ABSTRACT

The author deals with the data contained in the Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů publication. Using the old and obsolete methodology, the authors of Atlas claim that the differences in quantity can be attributed to various post-Common Slavic prosodic processes. The author of the presented text examines the mixed bag of data in Atlas and proposes that the quantitative differences are connected to the development of quantity in paradigms.

KEYWORDS

quantity; vowels; Moravian shortening; accentology; acute

1 Úvod

Bádání v oblasti historického vývoje češtiny a jejího praslovanského základu vyvrcholilo ve dvou publikacích z druhé poloviny minulého století: *Historické mluvnici češtiny* autorů Lamprechta, Šlosara, Bauera (LAMPRECHT et al. 1986) a *Lamprechtovy Praslovanštiny* (LAMPRECHT 1987). Platí přitom, že obě práce nebyly svým rozsahem ani významem dosud překonány. Pohříchu v nich bylo méně pozornosti věnováno studiu praslovanské akcentologie, obě kanonické publikace (Lamprechtovou vinou) bohužel interpretačně setrvaly na úrovni předválečné „klasické“ akcentologie.¹

Ta, zjednodušeně řečeno, veškeré levostranné posuny přízvuku chápala jako *Hirtův zákon*, veškeré pravostranné posuny jako *de Saussurův zákon* (na základě analogie s litevštinou). Praslovanský akut měl být dlouhý a reflektovat se v češtině jako délka, cirkumflex pak jako krátkost. Různé nepravidelnosti byly vysvětlovány tzv. metatoniemi, při kterých se měly intonace přepólovat a dávat výsledky opačné od těch očekávaných. Všechny tyto mechanismy bez nějaké fonetické motivace

¹ LAMPRECHT (1987) sice v seznamu literatury uvádí jak Kortlandtovy práce, tak práce *Moskevské akcentologické školy*, a dokonce i přímo STANGA (konkrétně 2. vyd. 1965), ale jejich výklady vůbec nezohlednil.

pak byly komplikovány výsledky náhradního dloužení, kdy ztrátou koncových jerů v nominativu singuláru *o*-kmenů anebo genitivu plurálu *a*-kmenů měla (nebo také nemusela) být prodloužena kořenová slabika.

Od klíčové práce *Slavonic accentuation*, vydanou v roce 1957 Christianem Stangem (STANG¹1957; ²1965), se studium praslovanské akcentologie vyvíjelo převratně rychle.² Klasická akcentologie byla nahrazena podrobnou chronologií akcentuačních změn zakomponovaných do hláskového vývoje od baltoslovanštiny až po rozpad praslovanského systému. Metatonie byly odmítnuty jako nikdy neexistující mechanismy. De Saussurův zákon skutečně funguje, ale jen v litevštině. Naopak pro praslovanštinu bylo popsáno několik nových zákonů, přičemž postupně se začala ukazovat problematičnost mechanismů náhradního dloužení. Poznatky moderní generativní fonologie byly využity k interpretaci mechanismu interakce krátkých a dlouhých slabik a vzniku rytmicity.

Téměř nic z toho neproniklo do české diachronní lingvistiky. Na jedné straně absence rekonstrukce původní akcentuace nevádí, zvláště v etymologii, kde nám jde především o původní tvar. Na straně druhé tam, kde interpretace současného suprasegmentu vyžaduje historické vysvětlení, má neznalost současného stavu bádání v akcentologii fatální důsledky. Typickým případem je nedávná publikace NEJEDLÉHO a kol. (2019), v níž absence relevantní literatury vede k objevování mechanismů, které už byly předtím popsány (viz SUKAČ 2021, 72, pozn. 23).

Ani velké dílo české dialektologie *Český jazykový atlas* (totiž díl 5, *Hláskosloví*, dále citován jako ČJA 5) se nijak nevymyká z intencí klasické akcentologie. S oběma výše uvedenými kanonickými publikacemi v zádech jsou tak příklady kvantitativních diferencí vysvětlovány opět krácením, metatonie, náhradním dloužením, aniž by se nad těmito mechanismy a jejich důvody autoři zamýšleli (ČJA 5, 189). To, co nezapadá do daného metodologického schématu, je pak vysvětlováno tak, že „v důsledku rozkolísanosti a také proto, že se tendence k náhradnímu dloužení nemusela prosadit ve všech pozicích, kde k ní byly podmínky, a na celém území stejně, se dloužení objevuje u některých slov a tvarů jen v některých oblastech. V územním rozložení dlouhých a krátkých samohlásek jsou značné difference.“ (ibid). Zmatky vyvolává nejasnost v původu změny, např.: „Mapa zachycuje podoby s délkou a krátkostí u dvojslabičného feminina **síla** (psl **sila*). V první slabice se zachovala původní délka (za starou akutovou intonaci). Varianta **síla** zachovává pův. moravskou (a slovenskou) krátkost“ (ČJA 5, 242). Co je tedy původní, délka za starý akut, nebo je původní moravská a slovenská krátkost (nikoliv krácení!)?

Publikace *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (dále jen ATLAS) z roku 2020 je útlejším, ale co do mapového ztvárnění propracovanějším výtahem z ČJA 5, graficky zajímavější zpracování původních dat a mapových dokladů. Bohužel ani za patnáct

2 Přehledně SUKAČ (2020).

let od publikování ČJA 5 nejsou v této publikaci ani částečně zohledněny moderní poznatky o vývoji praslovanské akcentologie, autoři se bohužel nevyhnuli akcentologickým komentářům založených na takřka sto let staré metodologii, rovnou převzatých z „většího bratra“ ČJA 5. To bylo patrně způsobeno tím, že čtyři z pěti autorů nejsou lingvisty, ale geografy. Důvodně se tedy můžeme domnívat, že zastaralá metodologie byla přebrána *en bloc*. Nicméně v důsledku tohoto je pak zavádějící už sám podtitul *ATLASU: Krácení vokálů*, ve většině případů se zde totiž z pohledu moderních akcentuačních teorií nic nekrátí. Právě rozboru materiálu z *ATLASU* perspektivou moderní akcentologie věnujeme tuto studii.

2 Data a interpretace³

Autoři *ATLASU* jako ukázky tzv. krácení vokálů na našem území vybrali hrstku dat seřazených bez očividné souvislosti: *hrách, pláč, sáně, kláda, skála, kráva, sníh, vítr, křída, léto, jméno, péro, síla, hrouda, nést*. Proberme je detailně podle akcentologických souvislostí:

- a) *hrouda*, slk. *hruda*, s-chor. *grŭda*, rus. *grúda*, **grŭda*, APa (DERKSEN 2008, 192)⁴
kráva, slk. *krava*, hsrb. *kruwa*, pl. *krowa*, s-chor. *krăva*, **kŏrva*, APa (DERKSEN 2008, 236)
kláda, slk. *klada*, hsrb. *klŏda*, s-chor. *klăda*, **kŏlda*, APa (DERKSEN 2008, 228)
síla, slk. *sila*, s-chor. *sŭla*, **sŭla*, APa, (DERKSEN 2008, 451)
skála, slk. *skala*, s-chor. *skăla*, **skăla*, APa (DERKSEN 2008 neuvádí)

Všechna tato substantiva patří do praslovanského akcentuačního paradigmatu APa s akutem na kořeni. Tvary s kořenovou délkou mají varianty s krátkostí na Moravě: *hruda*, *krava*, *klada*, *sila*, *skala*. Autoři *Atlasu* vysvětlují varianty takto: *kláda/klada* – staré krácení ražených délek, *skála* – původní délka za raženou intonaci, *skala* – moravská krátkost, popř. analogické vyrovnávání podle tvarů s *-a-* (*skalám*, *skalách*); *kráva* – uchování původní délky, *krava* – staré krácení, případně vyrovnání podle tvarů s *-a-* (*kravách*, *kravami*); *síla* – původní délka za starou akutovou intonaci, *sila* – moravské krácení. Bohužel, nic z toho neodpovídá moderní akcentologii.

Především, nepatří tradovaný předpoklad, totiž že za akut musíme mít v češtině délku. Z původní akutovaných slov máme sice, mimo výše uvedených, délku v *hlína*, *hříva*, *jáma*, *lípa*, *rána*, *sláma*, *sláva*, ale už ne v *hnida*, *niva*, *piha*, *duha*, *ryba*. Naopak

3 Přehled směrů moderní akcentologie v SUKAČ (2013b; 2013c), pro českého čtenáře SUKAČ (2013a; 2015; 2020).

4 Uvádím praslovanskou rekonstrukci tak, aby kromě základního českého byl zřejmý i slovenský tvar, případně další, který pomáhá rekonstruovat původní praslovanskou akcentuaci a zařazení slova do odpovídajícího akcentuačního paradigmatu.

na Doudlebsku a Chodsku je doložen tvar *rejba* z původního *rýba*. Původní délka by měla být teritoriálně zachována v jihozápadočeském *pína*, *plíva*, *slína*, *hňída*, *jískra*, *jíkra*, *douha*, *rejba* (VORÁČ 1955), přechodném pásu česko-moravských dialektů *pína*, *plíva*, *slína*, *kúpa* (UTĚŠENÝ 1960), a východočeském *kníha*, *slína* (BACHMANN 2001). Většina českých dialektů má kořenovou délku *řípa*, na rozdíl od spisovné varianty a tvaru *řepa* na východě území.⁵

Proč tedy máme v češtině dvojí reflex původního akutového paradigmatu? Situaci navíc komplikují staročeské dublety *čěsta/ciesta* (NEDVĚDOVÁ 39), *pěna/piena* (NEDVĚDOVÁ, 40), *pleva/pléva* (NEDVĚDOVÁ 40), *ryba/rýba* (NEDVĚDOVÁ 39), *slina/slína* (NEDVĚDOVÁ 40) a doložená délka v *kníha*, *múka*, *viězka*, *níva*, *ščíka* (Klaret).⁶ Je dost obtížné vysvětlit tyto varianty různými analogiemi, obměnami a nepravidelnostmi, u nichž se neuvádí žádná motivace.

Dalším problémem je krátkost akutových tvarů na Moravě. Autoři ATLASU vycházejí samozřejmě z ČJA 5, kde se užívá „ve shodě s tradicí [...] vedle termínu moravská krátkost též termín staré krácení nebo moravské krácení“ (ČJA 5, 218). Zaměňování těchto termínů ale neznamená, že jde o tytéž jevy. *Moravská krátkost* znamená, že uvedené akutové tvary jsou od původu krátké. To je, jak uvidíme, zcela zřejmé. *Staré krácení* by znamenalo krácení akutových délek po rozpadu praslovanštiny a nástupu distinktivní kvantity v češtině. To je, jak také brzy uvidíme, zcela vyloučeno. Akut se totiž nekrátí, ale naopak akut prodlužuje. *Moravské krácení* by pak byl jev v historickém vývoji češtiny omezený pouze na Moravu. To, jak uvidíme, existuje, ale nemá nic společného s akutem. Navíc autorům očividně uniká souvislost moravských krátkých tvarů se stejně krátkými tvary slovenskými (na Slovensko pochopitelně mapa nepokračuje). Takže *moravská krátkost* nebo *krácení* by také mělo zahrnovat *slovenskou krátkost/krácení* (proto jsou také níže uváděny i slovenské tvary).

Je zřejmé, že celý problém se točí kolem termínu akut.⁷ Klasická akcentologie vycházela z předpokladu, že praslovanský akut byla dlouhá stoupavá intonace. Tím ovšem sama sebe zavedla na scesti, protože pokud by se praslovanský akut měl reflektovat jako délka, pak je tato délka zachována jen v českých dialektech *sensu stricto* a v horní lužické srbštině (délka ve slovinštině je sekundární). Všude jinde by mělo docházet k masivnímu krácení, a to z důvodů, které nejsou nijak vyloženy. To je také předpoklad, s nímž pracují autoři ČJA 5 a ATLASU. Jestliže vedle sebe na mapě postavíme tvary *kráva* – *krava*, okamžitě nás napadne, že na východě území dochází ke krácení. To je ale optický klam, protože kdyby mapa pokračovala dál na Slovensko, také tam bychom viděli krátké tvary a museli předpokládat krácení na obrovském území.

Jestliže ovšem předpokládáme, že praslovanský akut je původní **glotalizace** přecházející v krátkou stoupavou intonaci,⁸ pak tzv. Kortlandtovým pravidlem dochází

5 ČJA 5 (2005, 195).

6 Podrobně SUKAČ (2013a).

7 Podrobně a detailně SUKAČ (2015).

8 KORTLANDT (1983). Předpoklad praslovanského akutu jako praslovanské glotalizace není žádný

společně s nástupem iniciálního přízvuku k prodloužení této intonace (srov. SUKAČ 2013a; 2013c; 2015). Délka za akut je tedy sekundární. Primární je krátkost, jak ji zaznamenáváme na Moravě a ve slovenštině.⁹

b) *sáně*, slk. *sane*, strus. *sani*, stpol. *sani*. Jde o původní praslovanský *i*-kmen. Litevské *šonas* ukazuje na rekonstruovaný baltoslovanský akut **šaʔnas/-is* (DERKSEN 2008, 443), a tedy původní praslovanské akcentuační paradigma APa. Podle autorů ATLASU je „varianta *sáně* považována za starší, délka první slabiky reflektuje praslovanské ražené intonace“ (sic! Takže jich bylo více?). Těžko říct, proč autoři ATLASU vybrali z ČJA 5 právě substantivum *sáně*, jehož krátká varianta zabírá 61% území a popírá existenci tzv. moravského krácení (protože by se muselo krátit i porůznu v Čechách a na Slovensku).

Vidíme, že pokud by autoři ATLASU i ve své překonané interpretační koncepci měli zvolit nějaké pořadí substantiv, měla by původní akutová feminina logicky být u sebe. Tak tomu však není.

c) *hrách*, slk. *hrach*, pol. *groch*, hsrb. *hróch*, rus. *goróch*, s-chor *gräh*, **górchъ*, APa (DERKSEN 2008, 179)

pláč, slk. *plač*, s-chor. *pláč*, **pláčь*. Derivát, který se běžně v etymologických slovnících nevyskytuje, ale doložené tvary ukazují na praslovanské akcentuační paradigma APa.

vítr, slk. *vietor*, s-chor. *vjětar*, **větrъ*, APa (DERKSEN 2008, 520).

sníh, slk. *sneh*, čak. *snih*, **sněgъ*, APC (DERKSEN 2008, 274–275)

Komentáře autorů ATLASU: *hrách* – původní délka, *hrach* – moravská krátkost; *pláč* – původní délka, *plač* – moravská krátkost; *sníh* – z původního *snieh*, jinak neobjasněno; *vítr* – ze staročeského *vietr*, jinak neobjasněno, *větr* – patrně důsledkem starého krácení, *vitr* – pravidelné krácení dlouhého *-í-*; *snih* – pravidelné krácení dlouhého *-í-*, *sněh* – neobjasněno.

V této směsi *o*-kmenů nacházíme maskulina původního akutového paradigmatu APa, ale i APC, což je paradigma s původním cirkumflexem. Je jasné, že kořenová délka tvaru *sníh* je jiného původu než u akutových paradigmat. Navíc, a to je podstatné, jde o původní nominativy singuláru zakončené na *jer*. Zde se projevuje jistá problematická zvoleního interpretačního a terminologického aparátu autorů

ad hoc výmysl, ale regulérní rekonstrukce odvíjející se od baltoslovanského akutu, podrobně a detailně SUKAČ (2015) s odkazem na další Kortlandtovy práce.

⁹ Ne každá délka v dvojslabičných *a*-kmenech je ovšem sekundární. Tvary *tráva*, *touha*, *kroupa*, *líska*, *díra* proti *žena*, *koza*, *pila*, *ruda* jsou výsledkem Dybova zákona, který obnovil předpřízvučné délky (ŠEFČÍK 2017). Nelze zde podávat detailní diskusi k moderní akcentologii. Čtenář najde podrobná vysvětlení a diskuse v pracích uvedených v seznamu literatury.

ČJA a ATLASU – jestliže tvar *snih* je výsledkem pravidelného krácení, rozhodně musí být pozdější než údajné krácení tvaru *hrách*. Navíc je z mapy jasné, že tvary *sněh* musí být původní, protože jsou zachovány na opačných stranách území, a to v západních Čechách a na Uherskobrodsku a Vsetínsku.

V distribuci délek o-kmenů z hlediska české kvantity je zdánlivě mnoho nejasností. Maskulina původního akutového akcentuačního paradigmatu APa mají většinou kořenovou délku, až na *kraj*, *pluh*, *čas*, *had*, *rak*. Tvary s délkou naopak nacházíme v jihozápadočeských dialekttech (VORÁČ 1955). Délku za původní akutová paradigmata zaznamenává i ČJA (5, 190–208), a nápadná je právě délka zde a krátkost jinde v Čechách a na Moravě: *pěna–pína*, *čas–čas*, *slina–slína*, *kniha–kníha*, *koš–kůš*, *kraj–kráj*. Na jedné straně sice existuje nápadný kontrast délky v Čechách a krátkosti na Moravě: *mák–mak*, *hrách–hrach*, *pláč–plač*, *skála–skala*, *žába–žaba*, *jáma–jama*, *kláda–klada*, *vrána–vrana*, *sláma–slama* (krátkost jen ve slezských dialekttech!), *kráva–krava* (krátkost na jihozápadě Moravy a ve slezských dialekttech!), *vítr–větr*, *bříza–březa*, *síla–sila*, *lípa–lipa*, *hříva–hřiva*, *hrouda–hruda* (ČJA 5, 218–245). Na straně druhé nemůže být žádné řeči o nějakém moravském krácení, vždyť dobrá polovina dat, která autoři zaznamenali, tomuto tvrzení odporuje. Jistě, můžeme tyto nepravdivosti vždy odbýt vysvětlením analogií, vyrovnáváním podle náhodně vybraných pádů, ale třeba podle instrumentálu se nominativ typologicky nevyrovnává (kdyžtak podle akuzativu) a problém interpretace je jen odsunut.

O-kmenová maskulina původního akcentuačního paradigmatu APb, tedy oxytona vzniklá Dybovým zákonem, se reflektují buď jako tvary s kořenovou délkou, nebo krátkostí, zvláště v případech původního kořenového -o-: *bob*, *boj*, *dvůr*, *hloh*, *kůň*, *kůl*, *koš*, *krov*, *nůž*, *půst*, *roj*, *skot*, *snop*, *stoh*, *stůl* (SUKAČ 2013a). Totéž platí o podobných o-kmenových maskulinech cirkumflexového paradigmatu APC: *bůh*, *bok*, *dům*, *hnůj*, *lůj*, *důl*, *nos*, *bol*, *bor*, *brod*, *hoj*, *hrom*, *hrob*, *chod*, *kos*, *lov*, *most*, *nos*, *pot*, *rod*, *roh*, *tok*, *tvor*, *pot*, *vosk*, *zob*, *zvon* (SUKAČ 2013a). Zdánlivě zde pozorujeme dloužení před sonorami a znělými frikativami: *bůh*, *důl*, *hnůj*, *dům*, *vůz*, ale ne před znělými explosivami a neznělými konsonanty: *drob*, *brod*, *hod*, *plod*, *plot*, *rod*, *med*, *led*, *brod*, *most*, *nos*, *rok*, *bok*, *sok*, *tok*, *nos* atd. (TIMBERLAKE 1983). Situaci dále komplikuje absence touto teorií očekávaného dloužení u tvarů *kov*, *lov*, *boj*, *bor*, *hrom*, *mor*, *roh*, *strom*, *zvon*, přičemž staročeština zaznamenává tvar *róh* stejně jako slezské dialekty *ruh*, *zvun*, *rud* (SUKAČ 2013a).

Tvary s délkou lze samozřejmě interpretovat jako tzv. náhradní dloužení po ztrátě koncového jeru. Toto dloužení by mělo probíhat ve všech původních paradigmattech APa, APb a APC (TIMBERLAKE 1983). Domníváme se, že žádné náhradní dloužení nikdy neexistovalo (podrobné zdůvodnění SUKAČ 2011).

Distribuci české délky v postpraslovanském stavu je možné jednoduše vysvětlit:

- a) využitím Kortlandtova pravidla o prodloužení krátké stoupavé intonace;
- b) teorií Bethinové (BETHIN 1993; 1998) o tom, že hláskové změny v praslovanštině

vedou k vývoji dvojslabičné fonologické domény; kombinací iniciálního přízvu-ku a distinktivní délky pak k vývoji trochejského rytmu v západoslovanských jazycích;

- c) teorií kvantitativních paradigmat navržené původně Feldsteinem (FELDSTEIN 2007) a rozpracované Sukačem (SUKAČ 2013c).

Detaily a podrobné vysvětlení najde čtenář v uvedených pracích. V principu se však jedná o toto: Původní dvojslabičné *o*-kmeny maskulin byly zakončeny na *jer* v nominativu singuláru. Původní akutové APa paradigma, např. **klin* po rozpadu praslovanštiny mělo iniciální přízvuk, tím pádem podleho Kortlandtovu pravidlu. Kombinace přízvu-ku a délky vede ke vzniku dvojslabičné, maximálně třímorové domény¹⁰ (závorky tuto doménu označují): (**kli:n.ɚ*). Následuje resylabifikace (**kli:n.ɚ*) > **kli:n*, *jer* je eliminován. Ve výsledném tvaru *klín* žádné náhradní dloužení neproběhlo, protože se nemá co nahrazovat.¹¹

Původní oxytonové paradigma APb, např. **stolʲ*, rovněž vytváří dvojslabičnou, maximálně třímorovou doménu (*sto.lʲ*). Český fonologický systém vyžaduje přízvuk na první slabice, musí tedy dojít k retrakci přízvu-ku a zároveň u tohoto typu dochází k prodloužení kořenové slabiky (*sto:lʲ*). Resylabifikací je pak eliminován koncový *jer* *(*sto:l*)ʲ. a výsledný tvar je *stól*. Opět, žádné náhradní dloužení neexistuje.

Původní cirkumflexové paradigma APC, např. **bôgʷ*, podléhá stejnému vývoji. Resylabifikace a vytvoření dvojslabičné, maximálně třímorové domény vede ke tvaru *(*bog*)ʷ, a eliminaci původního *jeru*. Cirkumflexová intonace bez ohledu na svůj charakter je v postpraslovanském období v západní slovanštině ztracena. U APb typu **stolʲ* je délka kořenového *-o-* vyvolána retrakcí přízvu-ku. U APC musíme ale počítat s jiným mechanismem. Jediné přijatelné vysvětlení se zdá být vznik morové kody a následná retrakce *mory* na slabičné jádro¹²: **bo_μg* > **bo_μg_μ* > **bo_{μμ}g* > *bo:g* neboli *bóh*. Samozřejmě, že žádné náhradní dloužení před znělým konsonantem tady rovněž neexistuje. Koncepte náhradního dloužení je jedním z dalších tradovaných mýtů, který nebere v úvahu skutečné chování slabik.

Tím jsme ovšem jen vysvětlili možné výsledky v nominativu singuláru. Proč tedy

¹⁰ Počet mor ve dvou slabikách tedy nepřekračuje číslo 3. Neboli střídá se krátká a dlouhá slabika, což je rytmický zákon. O tom, že čeština má za jistých prozodicky přesně definovaných podmínek stejný rytmický zákon jako slovenština, viz nejnověji SUKAČ (2021).

¹¹ To je další často tradovaný omyl. Jak může ztráta oslabeného *jeru*, který už sám je od počátku redukovanou hláskou, vést k náhradnímu dloužení a vzniku plného, dvoumorového dlouhého vokálu? Nehledě na to, že se zde skutečně nemůže jednat o dloužení za ztrátu slabiky, která je navíc už redukována. Taková slabika prostě zmizí (jako v germánských jazycích), nebo zmizí proto, že dochází k resylabifikaci tvaru, což je případ nominativu singuláru *o*-kmenů a genitivu plurálu *a*-kmenů v pozdní praslovanštině.

¹² Jedině existenci morových konsonantů ve slabičné kodě se dá vysvětlit distribuce kvantity (samozřejmě v bisylabické, maximálně třímorové doméně) v tvoření dvojslabičných hypokoristik: *Kateřina* > *Ká_{μμ}fa_μ/Ka_μtka_μ* a samozřejmě také staročeskou distribucí derivátů *-anie/-ánie*, *-ař/-ář*. Oba fenomény byly popsány (BETHIN 2003; SUKAČ 2011). Principy této distribuce byly „znovuobjeveny“ v publikaci NEJEDLÉHO a kol. (2019), a to bez reference k dřívějším pracím.

nacházíme varianty typu *kraj–kráj*, *roh–ruh*, u *a*-kmenů feminin pak *kráva–krava*, *skála–skala*? Důvod je jednoduchý, a tím se dostáváme k výše uvedenému bodu c) neboli koncepci kvantitativních paradigmat.

Jakmile se ustálí přízvuk a trochejský rytmus, praslovanská akcentuační paradigmatata už více neexistují, neboť substantiva začínají vytvářet skupiny tzv. kvantitativních paradigmat. Všechny dvojslabičné *a*-kmeny a původně dvojslabičné *o*-kmeny je možné do těchto paradigmat zařadit právě podle klíčových pádů. To je to, co autorům ATLASU a ČJA 5 uniká. Sleduje se distribuce délky/krátkosti v nominativu singuláru nebo jiném pádu, ale to vůbec není důležité z hlediska celého paradigmatu. Jak jinak bychom měli vysvětlit alternaci *stůl–stolu* oproti *kůl–kůlu* (obě substantiva patří do původního APb), nebo anomální genitivu plurálu *kráva–krav*, *hlína–hlín*, *slína–slín* (všechna tři substantiva jsou původní akutová feminina paradigmatu APa).

Tyto klíčové pády jsou: nominativ singuláru a genitiv plurálu pro *a*-kmeny (typ *kráva–krav*) a nominativ singuláru a genitiv singuláru pro *o*-kmeny (typ *stůl–stolu*). Proč právě tyto pády? Jak vidíme, tyto klíčové pády jsou typické alternací koncovky vokál/nula. Z tohoto hlediska jsou irelevantními pády např. *Lpl* nebo *Ipl*, jako třeba *kravách*, *krávách*, *kravami*, *krávami*, kde dochází k alternaci kvantity v dvojslabičné doméně, ale pro zařazení slova do paradigmatu nemají vliv. Proto tedy nemůžeme z těchto tvarů pro nominativ singuláru nic vyvozovat. Instrumentál a lokál prostě nominativ neovlivňují, ačkoliv tvary mají stejný kořen. Okrajový nepřímý pád, až na výjimky, nemůže ovlivňovat pád přímý.

Rozlišujeme dvě základní kvantitativní paradigmatata: alternující a konstantní. Alternující paradigma má dvě varianty podle toho, zda je v nulovém tvaru délka nebo krátkost. Konstantní paradigma má buď konstantní délku v klíčových pádech, nebo konstantní krátkost. Distribuce dvojslabičných substantiv (*a*-kmeny a původní dvojslabičné *o*-kmeny) podle kvantity je tedy následující:

- alternující kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou má krátkost, tvar s vokalicou koncovkou má délku a naopak, např. *jáma–jam*, *bába–bab*, *kráva–krav*; *stůl–stolu*, *bůh–boha*)
- konstantní kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou má délku, tvar s vokalicou koncovkou má také délku, např. *bříza–bříz*, *hlína–hlín*, *hlíva–hlív*, *kůl–kůlu*;
- konstantní kvantitativní paradigma (tvary s nulovou a vokalicou koncovkou mají krátkost např. *ryba–ryb*, *pleva–plev*, *cesta–cest*, *nos–nosu*;
- alternující kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou má délku, tvar s vokalicou koncovkou má krátkost). Toto paradigma se nevyskytuje v současné češtině (ve staročeštině ano), ale můžeme ho pozorovat ve slovenštině: *brada–brád*, *cena–cien*, *hora–hôr*.

Substantiva se do kvantitativních paradigmat zařazovala postupně. Také často do-

cháží k jejich disperzi z původních akcentuačních paradigmat do různých kvantitativních paradigmat. Proto můžeme pozorovat staročeské dublety *zima/zíma*, *strana/strána*, jihozápadočeské *kráj*, *plouh*, *rák* nebo nářeční tvary *nůž-nůža*. Neočekávané tvary tedy není třeba vysvětlovat nepravděpodobnými analogickými změnami. Také *moravská krátkost* nevyžaduje žádné nemotivované krácení, žádné totiž nikdy nebylo. Pokud odhlédneme od nominativu singuláru, na který se autoři ČJA 5 a ATLASU při *moravské krátkosti* nepochopitelně odvolávají, jedinou motivací krátkosti je buď krátkost původní, nebo je důsledkem přechodu do konstantního paradigmatu, např. *větr-větra*.

Jediné skutečné moravské krácení z tvarů uváděných ATLASEM je *sníh-snih*, ale není důsledkem žádného krácení nominativu singuláru, nýbrž přechodem do jiného kvantitativního paradigmatu. Tvar *sněh* je původní.¹³

Jak bylo výše uvedeno, prodloužení pod akutovými slabikami nastalo jen v českých dialektech a v hornolužičtině. Na zbytku západoslovanského území došlo jen k ustálení přízvuku, vzniku rytmicity a distribuci do kvantitativních paradigmat. *Moravská krátkost* je tak jen zcela zákonitý jev přechodu původních akutových paradigmat v kvantitativní paradigma konstantní s krátkostí v klíčových pádech.

Je tedy v zásadě úplně lhostejné, zda ČJA 5 nebo ATLAS zaznamená tvary *vitr*, *vitr* a *větr* z hlediska distribuce kvantity. Podstatné je, jaký je tvar genitivu singuláru, zda *vitr-větru* (alternující paradigma), *větr-větra*, *vitr-větra* (konstantní paradigma).

Nyní se můžeme podívat na zbytek tvarů uváděných ATLASEM, a to opět optikou moderní akcentologie.

d) *péro*, Slk. *pero*, Čak. *però*, **però*, APb (DERKSEN 2008, 396);

Komentář autorů ATLASU převzatý z ČJA 5 (240): obě varianty *péro/pero* jsou odrazem starých intonačních poměrů.

Těžko říct, co tím autoři mysleli, protože se jedná o oxytonon akcentuačního paradigmatu APb. Vzhledem k předchozímu výkladu jsou v zásadě možné obě varianty *péro/pero*. Původní kořenové *-e-* je krátké, takže očekávaný pračeský tvar bude rovněž *pero*. Tomu ostatně odpovídá i distribuce tohoto tvaru na mapě – je zachycena v jihozápadočeských nářečích a v nářečích slezských. Většinu území pak tvoří

¹³ Jaký by byl důvod k tomu, aby z konstantního kvantitativního paradigmatu (*sněh* – Gsg. *sněhu*) slova přecházela do alternujícího kvantitativního paradigmatu (*snieh* – *sněhu*)? Čím to šlo zdůvodnit, když je takový přechod proti tendenci k unifikaci kořene a jazykové ekonomii (srov. jerové vyrovnávání *mecha* – *mcha* > *meh* – *mecha*, likvidace alternací v Lsg. *Zábřeze* > *Zábřehu* atd.)? Tendence k unifikaci kořene je opravdu jen tendence, nikoliv pravidlo. Jinak bychom v češtině, kromě kvantitativních alternací typu *vrána* – *vran* nemohli mít desítky příkladů vokalických alternací, např. *kra-ker*, *zlo-zel* nebo alternací konsonantických *kousat-koušu*. Ovšem srovnávat jerové vyrovnání (které souvisí s odstraňováním konsonantických skupin) s přechody do kvantitativních paradigmat možné není. O tom, že substantiva očividně mezi kvantitativními paradigmaty přechází, nám dokládají historická a dialektologická data. Jinak bychom se zase museli vrátit k všemocným analogiím, kde stačí vzít nějaký vhodný tvar a podle něj vysvětlit vyrovnání nominativu nebo genitivu.

sekundární tvar *péro*, očividně ve dvou kvantitativních paradigmatech *péro-per*, *pero-per* s pozdějším lokálním úžením *piro*.

e) *léto*, Slk. *leto*, S-Chor. *ljěto*, APa (DERKSEN 2008, 274-275);

Komentář autorů ATLASU: *léto/líto*, délka za starou raženou intonaci, místy krácení, *leto* – důsledek starého krácení, příp. paradigmatické vyrovnání podle podob s krátkou samohláskou, např. *let*, *letům*.

Vidíme zde opět zmatení pojmů. Jednak z komentáře vyplývá dvojí krácení – jedno, údajně staré, za akut, které ovšem, na rozdíl od očekávaného *moravského krácení*, pokrývá 70 % území. A jestliže tento výklad náhodou nevychází, na pomoc přijdou nepřímé pády s krátkým *-e-*. Pak je zde další krácení původní délky zúženého *-é-* > *-í-*: *lito*.

Z výše uvedeného je jasné, že původní tvar za akut musí být krátký, tedy *leto*, čemuž odpovídá i ona většinová distribuce na našem území. Tvar *léto/líto* je sekundární a patří do kvantitativního alternujícího paradigmatu *léto-let*, tvary *lito-let* by pak bylo odrazem pozdějšího přechodu do paradigmatu kvantitativního konstantního.

K samostatnému heslu atlasu *léta* „letokruhy“ lze dodat jen to, že z hlediska kvantitativních paradigmat není nominativ plurálu podstatný. Kvantitativně většinou odpovídá nominativu singuláru (ostatně, je to přímý pád). Pokud neodpovídá, jako je tomu v případě mapy uváděné ATLASEM, kde *líta* má jinou a geograficky širší distribuci, jde o podtyp konkrétního základního kvantitativního paradigmatu. Podstatný je tvar genitivu plurálu, ale ten, v tomto významu, bohužel ATLAS nezařazuje.

f) *jméno*, StČ. *jmě*, Slk. *meno*, S-Chor. *ime*, **jmę*, APc (ERHJ, 347);

Z hlediska kvantity problematický tvar, protože se jedná o *n*-kmen dotvořený do podoby *o*-kmenu. Staročeský tvar *jmě* a pozdější *jméno* ukazuje na českou (nikoliv praslovanskou) krátkost. ČJA 5, 240 i autoři ATLASU s odkazem na UTĚŠENÉHO (1960) uvádějí, že tvar *méno* vznikl v důsledku náhrady za ztrátu *j-*. Jedná se o dosti nepravděpodobné vysvětlení náhradního dloužení za ztrátu pobočné slabiky. Podobu *meno* zachycená v Čechách je očividně původní a je v kvantitativním konstantním paradigmatu, zatímco moravské *méno* je sekundární (ovšem nevzniklé z *jméno*), které přešlo do paradigmatu kvantitativního alternujícího. Tvary *mino* jsou pak terciární z *méno*, distribuované opět v konstantním paradigmatu.

g) *křída* – Není jasné, proč autoři ATLASU zvolili z ČJA 5 právě toto substantivum. Původní délka této přejímky ze středohornoněmeckého *krīde* je zachována v Čechách a na východě Moravy. Moravské *křída* se objevuje s přesahem do poměrně velké oblasti jihozápadních Čech směrem k Plzni. Překvapuje tedy, že autoři

ATLASU interpretují tento tvar jako moravskou krátkost (nikoliv ale autoři ČJA 5, tam se hovoří o zkrácení na Moravě). Atlas tedy ztotožňuje krátké *křída* s podobnými krátkými tvary původních akutových *a*-kmenů. Navíc autoři v jistém smyslu popírají sami sebe, protože podle jejich mapy východ Moravy zachovává délku. Nejde tedy o žádnou moravskou krátkost, ale jen krátkost na určitém území Moravy a značné části Čech.

Je jasné, že zkrácení je sekundární a tento tvar souvisí s přechodem do kvantitativního alternujícího paradigmatu, pokud je Gpl *kříd*.

h) *nést*, Slk. *niest'*, Rus. *нести*, S-Chor. *něsti*, **nestì*, APC (DERKSEN 2008, 350).

Komentáře autorů: na 8 % území varianta **nést**, shodná se spis. jaz., která je odrazem starého rozdílu v kvantitě. Na 29 % území obměna **nýst**, vzniklá úžením *-é* v *-í*-, na 4 % území varianta **nyst**, vzniklá pozdějším krácením, případně analogickým vyrovnáváním podle tvarů příč. min. či ind. prézentu, vyloučit nelze působení supina, na 2 % obměna **nist'**, vyvinutá v důsledku slez. krácení, na 2 % varianta **něst'**, která je výsledkem starého krácení, a na 31 % varianta **nest**, jež je odrazem krátkosti v souvislosti s vývojem praslovanských přízvukových a intonačních poměrů.

K výkladům tvarů *nýst*, *nist'* a *něst'* nelze nic namítat. Je ovšem nutné se ptát, co autoři myslí „starým rozdílem v kvantitě“ u tvaru *nést*, když kořenový vokál byl v praslovanštině stejný ve všech tvarech. A také, které praslovanské přízvukové a intonační poměry vedly k pozdějšímu kontrastu obou (z hlediska autorů očividně původních) tvarů *nést/nest* (pokud ovšem původností nemyslí pračeské/staročeské tvary *něsti-nesu*).

Jelikož v staročeštině existuje nápadný kontrast mezi dvojslabičnými infinitivy, které mají kořenovou délku, a supiny, která mají krátkost (*něsti/nest*), bylo navrženo toto řešení, které jednoduše zapadá do výše uvedeného mechanismu transformace praslovanských akcentuačních paradigmat v paradigmatu kvantitativní (ŠEFCÍK et al. 2014): Jestliže krátké stoupavé intonace byly s ustálením přízvuku v 10. století (po zániku jerů a kontrakci) prodlouženy, např. **psàti* > *psáti* u původních oxyton, a také **kráva* - *kráva* u původních akutových baryton (čili Kortlandtovo prodloužení), oba procesy vedly k nástupu rytmicity. Ta byla která byla nejzřetelnější právě u dvojslabičných tvarů. Infinitiv a supinum byly v této době stále živé tvary, ovšem rozlišené ne příliš odlišnými koncovkami *-ti* a *-t*. Kvantitativní opozice tedy vedla k převaze dvojslabičných infinitivů s dlouhým kořenovým vokálem oproti jednoslabičným tvarům supina s krátkým vokálem. Tento jev se obecně projevil u dvojslabičných tvarů (infinitiv a původní dvojslabičné supinum), neboť právě u dvojslabičných tvarů infinitivu mohlo dojít k redukci koncového *-i* a kolizi se supinem: *nést(i)* × *nest*. Vzhledem k tomu, že supinum bylo významově omezeno, docházelo k jeho náhradě infinitivem.

Tím je jasné, proč na českém území nacházíme tvary *nést/nýst*. Tvar *nest* je očividným zkrácením *nést(i)* a nemá nic společného se supinem nebo přičestím minulým, které naopak byly a jsou kvantitativně odlišné. To, že si slovesné tvary jsou podobné, neznamená, že se navzájem ovlivňují, takhle analogie přece nefunguje.

3 Závěr

Přestože tento text není recenzí, ale akcentologickým (nikoliv dialektologickým) komentářem k výsledkům prezentovaným kolektivem autorů ATLASU (s ohledem na ČJA 5), lze konstatovat následující: pokud se česká diachronní lingvistika a dialektologie neoprostí od dogmat tradovaných nejen půlstoletí, ale téměř celé století, a bude dále ignorovat práce, které se v jejich odborném prostoru vyskytují, a to se akcentologie týká především, výsledkem bude vždy jen jeden výstup. Na jedné straně barevně zajímavá publikace podpořená grantem a spoluprací s jiným odborným pracovištěm. Na straně druhé pak bohužel odborná práce mající, abychom si vypůjčili titul jednoho Kortlandtova článku: *bad theory, wrong results*.¹⁴

LITERATURA

- ATLAS: IREINOVÁ, Martina – VOŽENÍLEK, Vít – POSPÍŠIL, Marek – KONÍČEK, Jakub – VONDRÁKOVÁ, Alena. 2020. *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- BACHMANN, Luděk. 2001. *Nářečí na Vysokomýtsku*. Praha: Academia.
- BETHIN, Christina, Y. 1998. *Slavic Prosody. Language Change and Phonological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BETHIN, Christina, Y. 2003. Metrical Quantity in Czech: Evidence from Hypocoristics. In: BROWNE, Wayles (ed.). *Formal Approaches to Slavic Linguistics 11: The Amherst Meeting 2002*. Ann Arbor: Michigan Slavic Materials, 63–82.
- ČJA 5 – BALHAR, Jan a kol. 2005. *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.
- DERKSEN, Rick. 2008. *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Leiden: Brill.
- ERHJ – MATASOVIĆ, Ranko – PRONK, Tijmen – IVŠIĆ, Dubravka – RONČEVIČ BROZOVIČ, Dunja. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1 svezak. A–Nj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- FELDSTEIN, Ronald F. 2011. Nominal prosodic paradigms and their synchronic reflexes in West Slavic. In: PRONK, Tijmen – DERKSEN, Rick (eds.). *Accent Matters. Papers on Balto-Slavic Accentology*. Rodopi, 97–108.
- KORTLANDT, Frederik H. H. 1983. Linguistic theory, universals, and Slavic accentuation. *Folia Linguistica Historica*, IV. 27–43.

14 Za cenné komentáře k textu děkuji Jiřímu Rejzkovi.

- KORTLANDT, Frederik H. H. 2011. West Slavic accentuation. In: SUKAČ, Roman (ed.) *From Present to Past and Back. Papers on Baltic and Slavic Accentology*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 86–107.
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav. 1986. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- LAMPRECHT, Arnošt. 1987. *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně.
- NEDVĚDOVÁ, Milada. [nedatováno]. *Kvantita samohlásek ve starší češtině*. Praha: Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AVČR.
- NEJEDLÝ, Petr a kol. 2019. *Slovotvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině*. Praha: Academia..
- STANG, Christian. 1957. *Slavonic Accentuation*. Oslo: I kommisjon hos H. Aschehoug.
- STANG, Christian. 1965. *Slavonic Accentuation*. Oslo: Universitets-forlaget.
- SUKAČ, Roman. 2011. Old Czech rhythmic law. In Standik-Holzer, Elena. *Baltische und slavische Prosodie*. (Hrsg. Stadnik-Holzer, E.), Frankfurt am M.: Peter Lang, 141–152.
- SUKAČ, Roman. 2011a. Moravian Accentual Paradigms. in Sukač, Robert (ed.) *From Present to Past and Back. Papers on Baltic and Slavic Accentology*. Peter Lang, 194–200.
- SUKAČ, Roman. 2011b. Compensatory Lengthening in West Slavic. *Zeitschrift für Slawistik*, 56/4, 417–445.
- SUKAČ, Roman. 2013a. Fish and its Fisherman. Paradigmatic and derivative length in Czech. *Zeitschrift für Slavistik*, 58/1, 72–101.
- SUKAČ, Roman. 2013b. *Introduction to Proto-Indo-European and Balto-Slavic Accentology*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- SUKAČ, Roman. 2013c. Od praslovanské akcentuace k západoslovanské prozodii (s ohledem na češtinu). *Slavia* 82/1-2, 213–219.
- SUKAČ, Roman. 2015. Praslovanský akut. *Bohemica Olomucensia*, 7/3–4, 8–21.
- SUKAČ, Roman. 2017a. Kvantita. In KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/KVANTITA>.
- SUKAČ, Roman. 2017b. Rytmicita. In: In KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/RYTMICITA>.
- SUKAČ, Roman. 2020. Křížová cesta slovanské akcentologie. In: ŠLAUFOVÁ, Eva – SKWARSKA, Karolína – ČERMÁK, Václav (eds.). *Proměny české slavistiky po roce 1989*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, v.v.i., 337–345.
- SUKAČ, Roman. 2021. Peculiarities of the national fishing: Slovak Rhythmic Law and related species. *Linguistica Brunensia*, 69/1, 59–80.
- ŠEFČÍK, Ondřej. 2017. Dybův zákon. In KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. https://www.czechency.org/slovník/DYBŮV_ZÁKON
- ŠEFČÍK, Ondřej – DUFKOVÁ, Kristýna – SUKAČ, Roman. 2014. K původu a fungování staročeského supina. *Linguistica Brunensia* 62/2, 5–15.
- TIMBERLAKE, Alan. 1983a. Compensatory lengthening in Slavic, 1: Conditions and dialect geography. In: WORTH, Dean S. – MARKOV, Vladimir (eds.), *From Los Angeles to Kiev*. Columbus: Slavica, 1983, 207–235.

TIMBERLAKE, Alan. 1983b. Compensatory lengthening in Slavic 2: Phonetic reconstruction.

In: FLIER, Michael S. (ed.), *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*. Kiev – Columbus: Slavica, 293–319.

UTĚŠENÝ, Slavomír. 1960. *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*. Praha: Nakladatelství ČSAV.

VORÁČ, Jaroslav. 1955. *Česká nářečí jihozápadní I*. Praha: Nakladatelství ČSAV.

Roman Sukač

Independent researcher

Czech Republic

romansukac1456@gmail.com

Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.